

УДК.316.25

Шелухін В. А. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

ПРИНЦИП МАКСИМІЗАЦІЇ КОРИСНОСТІ ПОЗА КЛАСИЧНОЮ КОНЦЕПЦІЄЮ РАЦІОНАЛЬНОСТІ: «СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ» ЯК АЛЬТЕРНАТИВА

Одним із ключових принципів теорії раціонального вибору є максимізація корисності. Він також є ключовим компонентом концепції Дж. С. Колмена як версії теорії раціонального вибору. Стаття присвячена переосмисленню цього принципу через поняття «соціального механізму» в сучасній аналітичній соціології.

Ключові слова: максимізація корисності, соціальний механізм, теорія раціонального вибору, аналітична соціологія

Принцип максимизации пользы вне классической концепции рациональности: «социальный механизм» как альтернатива. Максимизация пользы – один из ключевых принципов теории рационального выбора. Он также ключевой компонент концепции Дж. С. Коулмена как ее версии. Статья представляет переосмысление указанного принципа через понятие «социального механизма» в современной аналитической социологии.

Ключевые слова: максимизация пользы, социальный механизм, теория рационального выбора, аналитическая социология

The principle of utility maximization beyond the classical conception of rationality: “social mechanism” as an alternative. One of the most important principles of rational choice theory is the utility maximization. It is also the core component of J. S. Coleman’s conception as a version of rational choice theory. The article deals with rethinking of this principle through the concept “social mechanism” in contemporary analytical sociology.

Keywords: utility maximization, social mechanism, rational choice theory, analytical sociology

Принцип максимізації корисності (“utility maximization”) належить до числа ключових у межах теорії раціонального вибору, поза яким неможливе обговорення її положень ні з точки зору евристичності, ні фальсифікації, ні подальшого розвитку їх в інших теоретичних напрямках. Дж. С. Колмен взагалі підкреслював його універсальний концептуальний характер, як пов’язаного з ціле-раціональною дією (“purposive action”), що має стати підґрунтям для соціальної теорії в цілому [1, р. 1309]. Його прагнення здійснити теоретичний синтез, критично поєднавши здобутки досить відмінних традицій в межах одного підходу, спиралося на намагання довести, що навіть у найбільш холістській традиції до якої він звертався – структурно-функціонального аналізу, методологічні підстави цілком можуть бути переосмислені та переорієнтовані із системного рівня до рівня дії, від холістських принципів до принципів індивідуалістичних. Так, теоретик стверджував, що самим Т. Парсонсом – чия теорія найменше сьогодні

асоціюється з методологічним індивідуалізмом – у ранній роботі «Структура соціальної дії» (1937), через опертя на трьох (М. Вебера, А. Маршала та В. Парето) авторів, найбільш пов'язаних із соціально-філософською та політико-філософською континентальною традицією XVII-XIX ст., котра розглядала індивідів як ціле-орієнтованих та керованих інтересом (“goal directed, guided by interest”), закладалося підґрунтя розвинути стрункий підхід до вивчення соціальних процесів з точки зору керованої інтересом дії. Тим самим Т. Парсонс від волюнтаристської теорії дії цілком міг розвинути цілісну теорію дії оперту на відповідні методологічні засновки, проте у більш пізніх працях «До загальної теорії дії» (1951), «Соціальна система» (1951) і т.п., перейшовши від проблематики дії до проблематики системи, сам заблокував цей процес, який був частково продовжений лише Р. Мертоном і його концепцією соціальних дисфункцій та аномії, котра знову звернула увагу функціоналістів на проблематику не системи, а дії, зокрема, через співвідношення цілей та засобів як її передумов [1, р. 1309-1311].

Тим не менше, саме принцип максимізації корисності найчастіше опиняється у фокусі критики. І, водночас, із його переосмисленням пов'язані дискусії про місце доробку теоретиків раціонального вибору, зокрема, Дж. С. Колмена в пошуках сучасних соціальних науковців, особливо у межах аналітичної соціології. Позаяк, проблематика раціональності традиційно займала одне з чільних місць у соціологічних теоретичних дискусіях, зосередження на її конкретному прояві в переході від теорії раціонального вибору до аналітичної соціології – переосмисленні принципу максимізації вигоди, дозволить суттєво уточнити концептуальні уявлення про евристичність засад теорії раціонального вибору, що й **обумовлює актуальність статті** [2, с. 62].

Метою статті є реконструювати ключові концептуальні наслідки в переосмисленні принципу максимізації вигоди, запозиченого у теорії раціонального вибору, сучасною аналітичною соціологією.

Під класичною концепцією раціональності матимемо на увазі типове для соціологічної теорії поствеберіанського періоду тлумачення останньої через ціле-орієнтацію актора, керовану принципом максимізації вигоди, коли керуючись наявною інформацією про мету, можливості та ризики, актор здійснює їх оцінку та обирає найбільш оптимальну стратегію досягнення мети [2, с. 63-64]. Класична концепція раціональності, фактично, зводить раціональність як таку саме до її інструментального виміру.

Аналітична соціологія, ставлячи за мету ревіталізувати натхненний класичним науковим стандартом принцип каузального пояснення, витісненого здебільшого логікою формального статистичного зв'язку, через розкриття «соціальних механізмів», які обумовлюють функціонування інститутів та груп, повертаючись до індивідуальної дії, переосмислює принцип максимізації корисності. На шляху до цієї мети, аналітична соціологія звертається до попередніх етапів розвитку соціологічної теорії, зокрема, використовуючи концептуальні засади Р. Мертона, Дж. С. Колмена та М. Грановетера [3, р. 2]. У цьому сенсі, прихильники даного напрямку не переоцінюють власних претензій, підкреслюючи, що аналітична соціологія є не стільки новою теорією, скільки, радше, «реформістським рухом всередині соціології та соціальної теорії» (“reform movement within sociology and social science”) [4, р. 60]. Потреба соціологів-

аналітиків звертатися до дискусії про принцип максимізації корисності обумовлена засвоєнням та переосмисленням традицій теорії раціонального вибору, тісно пов'язаної із напрацюваннями Дж. С. Колмена: прагненням залучити мікро-макро перехід у власну концептуальну матрицю, пояснюючи соціальні процеси макрорівня через мікрорівневі дії та їх наслідки [4, р. 61-64]. Інше – це прагнення розробити теорію дії, сперту на логіку соціальних механізмів, що потребує самовизначення дослідників стосовно твердження про раціональні передумови максимізації корисності.

Попередня традиція, на яку спирається аналітична соціологія, наполягає на тому, що для соціології, на відміну від економіки, властиве «ширше» поняття раціональності. Врешті, принцип ціле-покладання вже сам Дж. С. Колмен виводить за межі вузької раціональності, підкреслюючи, що еквівалентно функцію інтересу у схемі пояснення може замінювати «цінність», слідування якій, як можна припускати, далеко не завжди обумовлена розрахунком [1, р. 1310]. Хоча, в іншому місці він підкреслював: «Раціональні дії індивідів мають унікальну привабливість виступати підставою соціальної теорії. Якщо інститут чи соціальний процес може бути пояснений у термінах раціональних дій індивідів, тоді й лише тоді ми можемо говорити, що він «пояснений»». (цит. за [4, р. 65]). Останнє твердження, що одержало назву «фундаменталізму наміру» (“intentional¹ fundamentalism”), коли пояснення соціальної дії має бути забезпечене через раціонально обумовлений і чітко прорахований намір, й підлягало перегляду прихильниками аналітичної соціології. Не відмовляючись цілком від аналізу раціонального підґрунтя соціальної дії як оцінки співвідношення мети та засобів актора, вони підкреслюють, що саме таке підґрунтя може й не бути єдиним і визначальним у дії. У зв'язку із цим одним із чільних представників аналітичної соціології П. Гедстрьом пропонує розвивати в її межах так звану “DBO-theory”, ключові компоненти, якої: бажання, переконання, можливості (desires, beliefs, opportunities – аббревіатура з цих слів і складає найменування теорії), яка має стати концептуальним підґрунтям пояснення формування намірів індивідів, що в свою чергу впливають на його дії [5, р. 76-77]. Причому, раціональність у вузькому сенсі концентрується лише в одній із трьох пояснювальних ланок – «можливостях», оцінка яких є оцінкою, в першу чергу, актуальних ресурсів, що відповідає логіці інструментальної раціональності. Прагнення здійснити пояснення через намір, поясненням причинним, мотивує дослідників стверджувати: «...таким чином, мета пояснення полягає в тому, аби визначити ті переконання, бажання та цілі, що провокують причинні відмінності індивідуальної поведінки. Отож, раціоналізації дії недостатньо» [4, р. 64]. Але це не означає, що принцип максимізації вигоди дії лише по відношенню до можливостей. Він цілком може стосуватися й максимізації пов'язаної з цілями, що обумовлені ірраціональними підставами. Таким чином, відмовляючись від інтерпретації індивідуальних дій як виключно раціональних, прихильники аналітичної соціології, тим не менше, не елімінують принципу максимізації, вивільняючи його від диктату лише інструментально-раціональних підстав.

¹ У зазначеному випадку, термін “intentional” – інтенціональний, використовується не у феноменологічному, а в буквальному значенні, яке має вказаний прикметник в англійській мові. Термін П. Юлікоскі [4, р. 65].

Попри те, що запропонована П. Гедстрьомом схема є радше каркасом теорії, аніж, власне, теорією як такою, соціологи-аналітики намагаються оновити її концептуальну мову, звернувшись до витісненої із соціології традиції пояснення соціальних процесів через «механізми». Неомеханіцистська версія аналітичної соціології може розглядатися як один із найбільш впливових у 1990-2000-і роки її варіантів. Подібно Дж. С. Колмену, що намагався провадити більш «індивідуалістичне» прочитання раннього Т. Парсонса, соціологи-аналітики, перечитують під власним кутом зору класику, водночас стверджуючи, що мета-теоретичні засновки, котрі формулює аналітична соціологія, виходять із загального стану трансформацій наукового знання, тенденції до яких окреслилися у другій половині ХХ ст., знайшовши відображення у найрізноманітніших науках від природничих: (біології) до соціально-поведінкових (економіки та когнітивної психології, де поняття механізму «відіграє ключову роль»). На переконання П. Гедстрьома та Р. Сведберґа, як біологи, так і більшість неокласичних економістів можуть бути зрозумілі лишень у світлі спроби пояснити економічні процеси через *механізми* ринку: продукування, споживання та розподілу. Причому, торкаючись тем пов'язаних із функціонуванням, наприклад, інституту сім'ї чи організацій, вони здійснюють інтервенцію до власне соціологічного поля, стимулюючи саму соціологію змінюватися. Таким чином, заперечується твердження критиків, що концепт «соціального механізму» розвертає соціологію до вже пройденого і вкорінює її в традиції, котра виявилася епістемологічно безплідною [3, р. 2-3]. Отож, П. Гедстрьом і Р. Сведберґ у своєму огляді історії поняття, намагається легітимувати повернення до нього через апеляцію до наукової класики, при тому, включаючи до попередників механіцистської епістемології, теоретиків, що репрезентували досить відмінні традиції. Від 1905 р., коли А. Смол публікує «Загальну соціологію», в якій пропонує власну систематизацію ключових соціологічних понять, підкреслюючи особливу вагомість «соціального механізму», через М. Вебера, чия праця «Протестантська етика та дух капіталізму» експлікує зв'язок між економічними та соціокультурними змінними, хоча сам автор вкрай рідко термінологічно послуговувався «механізмом» (лише у працях присвяченим бюрократії), навіть до Г. Зіммеля та Е. Дюркгайма у дослідженнях чинників самогубств, автори вбачають теж претензію на розкриття логіки механізму явища [3, р. 4-5].

Для всіх них властива спільна, не до кінця відрефлексована інтенція – реконструювати причинно перебіг соціальних процесів. Проблема полягала в тому, що над соціологією раннього етапу розвитку тяжів диктат природничої науки із претензією на розкриття «законів» явищ. Класична соціологія, або відмовилася від такої орієнтації, натомість не запропонувавши альтернативного «закону» евристичного концепту, або ж безнадійно намагаючись формулювати законоподібні пояснення соціальних процесів, нерідко спираючись на кореляційну логіку. Таким чином, відсутність спільної концептуальної мови призвела до того, що продуктивні ідеї наявні у різних теоретиків не знайшли подальшої систематизації та розвитку. Це тривало до тих пір, поки Р. Мертон концепцією теорій середнього рівня не задав ґрунт на підставі якого можна було спробувати розв'язати цю суперечність [3, р. 5-7]. Це дало розвивати замість загальної соціологічної теорії, причинні пояснення емпірично досяжних явищ і саме поняття

«соціального механізму» - середнє між «соціальними законами» та «описом» (“a middle ground between social laws and description”) виявилось на часі.

Розгортаючи тезу прихильників аналітичної соціології, слід підкреслити, що концепт «соціального механізму» не будучи тотожним, як іноді його помилково інтерпретують, «соціальному закону», не повертає соціологію до рамок позитивізму. Бо соціологи-аналітики, на відміну від позитивістсько залежних теоретиків, вірні мертонівському заклику, переорієнтовують каузальне пояснення від макрорівня («закон») – де воно не надто виправдано, до мезо- та мікрорівнів («механізм»). Й. Ельстер визначав механізми як «легко впізнавані та часто стрічні причинно-наслідкові моделі, обумовлені загально невідомими причинами, або ж із невизначеними наслідками» [7, р. 50].

«Соціальний механізм» є альтернативним до «соціального закону», цей аналітичний конструкт не претендує на онтологічну універсальність і має справу лише із емпірично досяжними явищами з вкрай обмеженою здатністю до екстраполяції висновків. Останнє теж не розглядається прихильниками аналітичної соціології, як недолік, а радше як виклик. П. Гедстрьом та П. Юлікоскі наполягають, що аналітична соціологія, ґрунтована на концепті «соціального механізму» як центрального в дослідницькій логіці, закладає підґрунтя для епістемологічного зсуву у соціології від «інструменталізму», що вимагає від теорії бути джерелом прогнозів та підставою соціального контролю, до «реалізму», головною епістемологічною метою якого є репрезентація причинних процесів, що генерують спостережувані явища [4, р. 62-63]. Інструменталізм, по-перше, штовхає теоретиків використовуючи невідповідний інструментарій, вибудовувати сумнівні та неправдоподібні пояснення, по-друге, замість уважного та виваженого аналізу поточного процесу, вимогою прогнозу, провокує перенесення дослідницького акценту з реальної ситуації на неіснуючий на даний момент майбутній стан явища чи процесу¹. Позірна амбітність інструменталізму, насправді, грубо жартує із соціологічної теорії. Тож, прихильники саме цієї версії аналітичної соціології відмовляються від логіки «якщо-то», зосереджуючись на реконструкції сутнісних рис *поточної* причинної структури спостережуваного явища. Акцент на такій онтологічній рисі, як поточність – принципово важливий за наслідками для епістемологічної програми аналітичної соціології, позаяк він звертає увагу на ситуативність та мінливість процесу, відсутність передзаданих умов, які однозначно обумовлюють один тип наслідків («невідомі причини» та «невизначені наслідки» в Й. Ельстера). Звідси, вищий ступінь скептицизму по відношенню до формального моделювання, ніж, наприклад, у порівнянні з теорією раціонального вибору й Дж. С. Колменом, включно.

«Формалізація часто потрібна для пояснення соціального явища, проте, якщо модель неналежно описує принципи дії, спостережуваної в реальному світі, вона має незначну пояснювальну користь», – зазначають П. Гедстрьом та П. Юлікоскі з цього приводу [4, р. 62]. Й. Ельстер додає, що у зв'язку із цим,

¹ Б. Вербеєк у своєму огляді книги Й. Ельстера «Алхімія розуму: раціональність та емоції» (1999), присвячену, зокрема, проблематиці соціальних механізмів у вивченні не раціонально обумовлених, а емоційно обумовлених дій, підкреслював авторський скепсис щодо прогностичної сили соціологічного пояснення як один із важливих у змісті праці [6, р. 2].

критично необхідно сприяти в університетському середовищі умовам для розвитку експериментальної соціології та більшої уваги до польової роботи [8, р. 22-23].

Дистанціюючись, як від тези про раціональну обумовленість дії як єдино найбільш релевантну підставу соціологічного пояснення, так і від онтологічної універсальності законоподібних пояснень, що виходять за межі емпірично досяжних поточних явищ, водночас, лишаючись у просторі тяжіння принципів методологічного індивідуалізму, виглядає очікуваним інтерес соціологів-аналітиків до «емоційних механізмів». Початки концепції «емоційних механізмів» Й. Ельстера (2011), цілком суголосні вище окресленим засновкам “ДВО-теорії” П. Гедстрьома. Не заглиблюючись у деталі, що виходить за межі тематики статті, лише зазначимо, що Й. Ельстер пропонує схему, що розвиває саме середній елемент у схемі П. Гедстрьома – переконання.

Увага до поточного стану процесу ілюструється так званою «помилкою гравця» (“gambler’s fallacy”), що позначає хибне сприйняття сукупності випадкових подій, коли не сприймається факт того, що бажаний підсумок події не залежить від попередніх підсумків випадкової події. Програш в азартній грі може мотивувати гравця грати далі, збільшуючи ставки, керуючись переконанням, що йому «пощастить» наступного разу, або ж навпаки – зменшувати ставки й виходити з гри. Наслідки тим непередбачувані, що дві різні стратегії виникають за однакових умов програшу [6, р. 2]. У стосунку до обох ситуацій можна застосувати принцип максимізації корисності, адже в обох випадках відбувається своєрідна раціоналізація ситуації, що полягає у виправданні своїх дій і знаходженні пояснення для них. У першому випадку – прямим чином, адже йдеться про спробу збільшення своїх ресурсів шляхом виграшу, в другому – через мінімізацію затрат, шляхом виходу з гри. В обох випадках актор прагне максимізувати корисність обираючи відмінні стратегії, проте в першому – обрахунок можливостей (“opportunities”) замінюється переконанням (“belief”), адже це буденна раціоналізація. У другому випадку актор теж не може обрахувати можливостей виграшу/ програшу і реальних наслідків виходу, окрім прогнозованого – що наявні ресурси, не залучені до гри, будуть збережені. Друга стратегія, де актор не маючи всієї повноти інформації, не продовжує дії, більш відповідна логіці інструментальної раціональності, але підкреслимо, що в обох випадках актор раціоналізує свої дії, або через переконання, або через мінімізацію затрат. За таких умов, хоча формально можна застосувати різні варіації принципу максимізації корисності до будь-якої ситуації, він втрачає на пояснювальній силі. Не заперечуючи його в принципі, прихильники розробки соціальних механізмів у межах аналітичної соціології, шукають альтернативи для його використання.

Й. Ельстер пропонує досить просту вихідну схему для виявлення «емоційних механізмів», що складається із трьох складових: по-перше, переконання провокує емоцію, по-друге, емоція провокує тенденцію діяти певним чином, по-третє, тенденція діяти зазнає «підсилення, ослаблення чи блокування» зі сторони інших мотиваційних сил (“motivational forces”) [7, р. 50].

«Для досягнення пояснювальної сили, теорія має відповідати щонайменше двом критеріям: стосуватися поведінки, а сама поведінка має стосуватися спостережуваного явища... Теорія раціонального вибору завжди зазнає невдач і

в обох випадках. Теорія може бути недетерміністською, а люди можуть бути ірраціональними» [8, р. 10-11]. В іншому місці Й. Ельстер додає: «Людська поведінка, здається, керована низкою непов'язаних примх, а не послідовною максимізацією корисності» [8, р. 12]. Це твердження тим більш прикметне, що висловлене дослідником, який починав як представник теорії раціонального вибору.

Принцип максимізації корисності, якщо його мислити у нерозривному зв'язку із інструментальною раціональністю, надто універсалістський та субстанційний, здатний собою затьмарювати увагу до поточного стану явища чи процесу, наперед означуючи траєкторію дослідження.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що для аналітичної соціології властивий скепсис щодо максимізації корисності як ключового принципу для дослідження, спертого на засновки методологічного індивідуалізму. Це виявляється двояко. З одного боку, стверджується, що прагнення максимізувати корисність не завжди пов'язане з раціональною калькуляцією можливостей та ризиків. Окрім оцінки можливостей, наприклад, *переконання* теж можуть спрямовувати актора максимізувати корисність. У такому випадку, позірно раціональний принцип скерований ірраціональними підставами. З іншого боку, у своїй універсалістській та субстанційній претензії, принцип максимізації корисності редукує весь складний комплекс підстав дії та взаємодії до одного типу – інструментальної раціональності, що онтологічно некоректно та епістемологічно ризиковано. Тож епістемологічна програма аналітичної соціології, базована на прагненні розробити логічно узгоджену та релевантну концепцію соціальних механізмів, що передбачала би їх індуктивно виведену типологію, фактично надає концепту «соціального механізму» альтернативного статусу до концепту «максимізації корисності». Альтернативність пов'язана з тим, що концептуалізація даного поняття не потребує, на відміну від максимізації корисності, припущення про раціональність дії актора. Це сприяє диверсифікації теоретичних засновків підходу та розширює онтологічний простір їх застосування. Таким чином, можемо сказати, що сучасна аналітична соціологія, попри визнання факту прямого правонаступництва від теорії раціонального вибору, враховує критику на її адресу, прагнучи реагувати на неї шляхом розробки альтернативного понятійного апарату, де особливе місце належить концепту «соціального механізму».

За недолік такого засвоєння можна відзначити те, що прихильники аналітичної соціології досить не цілком узгоджено його здійснюють. З одного боку, не виключають раціональності як важливої передумови дії, з іншого – намагаються розробити пояснювальні схеми, які б не передбачали звернення до неї. Менше уваги приділяючи функціонуванню принципу максимізації корисності за альтернативних інструментальній раціональності підстав, тим самим погоджуючись із типовим упередженням, яке зводить раціональність лише до її інструментальної версії. Можна припустити, що це матиме далекосяжні наслідки для подальшого розвитку аналітичної соціології, яка відмовилася від теоретичного переосмислення феномену раціональності, згодившись із її інструментальним характером, цілком лишившись у полоні класичного уявлення про неї, що типово для критиків цього аспекту теорії раціонального вибору й концепції Дж. С. Колмена в цілому (наприклад, щодо Й. Ельстера про це – [9,

с.11-13], про дискусії щодо перегляд класичної концепції раціональності у [2]). Проте, на сьогодні ще зарано надавати оцінку евристичності ДВО-теорії та концепції емоційних механізмів, котрі перебувають на етапі початкової розробки.

Список використаних джерел:

1. Coleman J. S. Social Theory, Social Research, and a Theory of Action [Текст] / J. Coleman // The American Journal of Sociology. – 1986. – Vol. 91, No. 6. – pp. 1309-1335.
2. Шелухін В. Раціональність: проблематизуючи класичне уявлення [Текст] / В. Шелухін // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. - №3(20). – С. 62-70.
3. Hedstrom P., Swedberg R. Social Mechanisms: an Introductory Essay [Текст] / P. Hedstrom, R. Swedberg // Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory / ed. P. Hedstrom, R. Swedberg. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1998. – p. 1-31.
4. Hedstrom P., Ylikoski P. Analytical Sociology and Rational Choice Theory [Текст] / P. Hedstrom, P. Ylikoski // Analytical Sociology: Actions and Networks/ ed. G. Manzo. – New York: Wiley, 2014. – p. 57-73.
5. Hedstrom P. Explaining Social Change: an Analytical Approach [Текст] / P. Hedstrom // Revista de Sociologia. – 2006. – Vol. 80. – p. 73-95.
6. Verbeek B. Review of Jon Elster “Alchemies of the Mind: Rationality and the Emotions”. Cambridge University Press, 1999, 416 pages. [Електронний ресурс]: web-site of Bruno Verbeek (1 файл). – Режим доступу: <http://www.brunices.nl/brunoverbeek/Elster.pdf> - p. 1-6. – Назва з екрану.
7. Elster J. Indeterminacy of Emotional Mechanisms [Текст] / J. Elster // Analytical Sociology and Social Mechanisms/ ed. P. Demeulenaere. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – p. 50-63.
8. Elster J. The Crises of Social Sciences [Електронний ресурс]: рукопис. – Електрон. дан. (1 файл). – p. 1-23. – Режим доступу: <https://ru.scribd.com/doc/43415092/JElster-Crisis-of-the-Social-Sciences> - Назва з екрану.
9. Шелухін В. Мікро-макро теоретичний синтез у концепції норм Дж. С. Коулмана [Текст] / В. Шелухін // СОЦІОПРОСТІР: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. – 2015. – №4. – С. 9-16.

Отримано 10.11.2015 р.